זכר לדבר

העריכה המשיחית של רבי יהודה הנשיא

יעקב מאיר[1]

חלק א'

מאמתי קורין את שמע בערבים? משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן.

ברכות א, א, על-פי כתב-יד קויפמן

המשנה הראשונה בש"ס איננה דווקא המשנה הבסיסית ביותר, או זו שנותנת ללומד את המידע הבסיסי ביותר בעזרתו יוכל להתחיל ללמוד את התורה – תעיד על כך השאלה הראשונה של הבבלי "תנא היכא קאי דקתני מאימתי?". כאילו אמר הבבלי – רגע, רגע, לאן אתה קופץ? קודם תגיד לי שיש קב"ה, אחר כך שהוא אחד, אחר-כך שיש להזכיר זאת שלוש פעמים ביום, אחר כך תשאל ממתי קוראים קריאת שמע בערבית.

אך לא זו דרכה של המשנה. המשנה פותחת באמצע ענין, פעמים רבות יהיה תורף הענין באמצע הפרק ולא במרכזו, פעמים אחרות יהיה תורף הענין מסומן בצורת ארמז לפסוק.[2] יתרה מזאת, משנת 'מאימתי' לא נהגתה כדי לשמש כפתיחת הש"ס, היא נערכה כמשנה הראשונה שבש"ס ע"י רבי יהודה הנשיא בסוף ימי התנאים (שנת 170 לספירה בערך). אך אף על פי שאין בתכנה הגלוי כל סממן של פתיחה, הרי שבעריכתה של המשנה ישנם סימנים המעידים על כוונת העורך ועל המסר העקיף שהוא מבקש להעביר. נדמה לי שאפשר לטעון שרבי יהודה הנשיא שיבץ את המשנה הזו בתור

---

1 תודה לאחותי טל, שבחברותא איתה נבט הגרעין של הרעיון.

2 כמו כאן, כפי שמפענח הבבלי במדויק – "תנא אקרא קאי דכתיב 'בשכבך ובקומך'", וכפי שטענתי גם לגבי משניות נזיר וביכורים במאמר 'מחלוקת בית שמאי ובית הלל לגבי הקדש טעות' בתוך *קונטרס* סיון תשס"ו. ועוד נוספו מאז דוגמאות רבות; למשל, דוגמא אחת היא משנת 'שנים אוחזין' שברקע שלה עומד סיפור משפט שלמה. רעיון זה הוא של אורי בן דוד, ואם כבר הזכרנוהו אפשר גם לאחל לו מזל טוב על אירוסיו עם כרמלי יו-הו!

פתיחה לכל הש"ס, משום שהיא מכילה את תמצית עבודתו ואת תמצית רעיונותיו ותקוותיו על הגאולה.

השאלה בה פותחת המשנה היא "מאימתי קורין את שמע בערבין". קריאת שמע היא מצווה שחלה על כל אדם מישראל, ועל כן כל אדם מישראל צריך סימן שיזכיר לו שאפשר להתחיל לומר קריאת שמע. המשנה עונה מיד "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", ה'שעון' של המשנה נלקח מסדר עבודת הכהנים. בזמן בית המקדש היו הכהנים טובלים בכל יום ולא היו נכנסים לאכול עד הערב שמש, כדי שגם כהן טבול יום יוכל לאכול איתם, וזמן זה היה ידוע בעם.

קביעת הזמן יוצרת מרכז אליו נשואות עיני כל מי שרוצה לדעת מתי לקרוא קריאת שמע. המדד על פיו נקבע הזמן משמש כמגדל שעון, כמו 'ביג-בן' המחבר את כל ישראל ביחד. המשנה בחרה לקשור את כל ישראל בזמן שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. במלים אחרות – בעבודת בית המקדש. ובמשנה זו בחר רבי יהודה הנשיא לפתוח את הש"ס שלו.

מה פירוש 'בחר'? לפני רבי יהודה הנשיא היו שתי אפשרויות – לשבץ את המשנה שלנו או לשבץ ברייתא אחרת; על אף שרבי בחר בסופו של דבר שלא להכניס אותה אל המשנה, שמרו אותה תלמידיו, ר' חייא רבה ור' אושעיא עורכי התוספתא, ושיבצו אותה בראש התוספתא:

> מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שבני אדם נכנסין לאכול פיתן בלילי שבתות דברי ר' מאיר, וחכמים אומרים משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומה[3] סימן לדבר צאת הכוכבים, ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר "חציים מחזיקים ברמחים מעלות השחר ועד צאת הכוכבים". [4]

התוספתא פותחת בדעה של ר' מאיר, מתלמידי ר' עקיבא, בן דור יבנה שחי אחרי החורבן, והוא מסמן 'שעון' אישי: "משעה שבני אדם נכנסים לאכול פיתן בלילי שבתות". השעה כאן היא קבועה, אכילת הפת בליל שבת חייבת להיות אחרי השקיעה,[5] אבל ה'שעון' אליו נשואות עיני כל ישראל איננו אחד. אין כאן מרכז. אין כאן מקדש.

חכמים, לעומת זאת, משאירים את המרכז בבית המקדש, אבל בשינוי חשוב: "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן". 'זכאין' ולא 'נכנסין'. בזמן שנשנתה המשנה היו

---

3 בכת"י וינה ובדפוס ראשון: 'בתרומתן'.

4 *תוספתא* ברכות א, א, ע"פ כתב-יד ערפורט.

5 למשל ירושלמי פסחים ריש פרק י'.

הכהנים נכנסים ממש לאכול בתרומה, אבל בזמן שנשנתה הברייתא שבתוספתא היו הכהנים זכאים אמנם להיכנס – אך לא היה להם לאן. חכמים מבקשים להשאיר את הזיכרון של בית המקדש חי בלב העם, ולכן הם קובעים את זמן קריאת שמע לפי הזמן בו היו אמורים הכהנים להיכנס לאכול בתרומתן אם היה המקדש בנוי. כל אדם מישראל שיתלבט מתי להתחיל לקרוא קריאת שמע, יעלה על שפתיו את הברייתא ומיד יזכר בחסרון המקדש. דא עקא, שעבודת המקדש כבר איננה עבודה חיה ועל כן לא יוכל לדעת האדם מישראל מתי היו הכהנים אמורים להיכנס לאכול, ולכן היו חכמים צריכים לקבוע "סימן לדבר צאת הכוכבים".

לכאורה, אם צאת הכוכבים היא הסימן לתחילת זמן קריאת שמע, היה אפשר לוותר על המשפט הקושר את הזמן לזכאותם של הכהנים לאכול, אלא שאז היה אובד הפוטנציאל המשיחי של ההלכה הזו. חכמים ביקשו לטעון את תחילת זמן קריאת שמע במטען משיחי, שהלכה זו תגרום לכל יהודי לזכור את הזכות שנשללה להיכנס ולאכול, ולהתאבל, ולשמור להבה קטנה של תקווה בלב שהנה, עוד מעט יוכלו הכהנים לשוב ולממש את זכותם.[6]

בקטע גניזה של התוספתא שלנו השתמרה מסורת חריפה אף יותר: "מאמתי קורין את שמע בערבין משעה שבני אדם נכנסין לאכל פיתן בלילי שבתות דברי ר' מאיר וחכמים אומרים משעה שהכהנים נכנסין לאכל פיתן בלילות וסימן לדבר יציאת הכוכבים... (ההמשך פחות או יותר כמו בנוסח שהבאתי למעלה)". על-פי גירסה זו – מה הנפקא מינה בין ר' מאיר לחכמים? ר' מאיר מבטא את האבל על אבדן המקדש בפיזור ה'שעון' לכל אחד ואחד מישראל, אך חכמים שונים את משנתם כווריאציה על המשנה המקורית – במקום "שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן" – "שהכהנים נכנסים לאכול פיתן בלילות". כמה צער יש בשינוי הקטן הזה – כמו אומרים: 'איך הגענו לכדי כך שכהנים נכנסים לאכול את פיתם כאחד האדם ולא את התרומה המגיעה להם?'

ולא בזו בלבד הסתפקו חכמים – כדי לטעון את ההלכה במקסימום מתח משיחי הם קשרו אותה לפסוק, ולפניו הקדימו הקדמה שכולה אבל: "ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר". כאומרים – אנחנו מתעסקים כאן בזיכרון היסטורי, לא בראיות. אין לנו ראיות. יש לנו זיכרון שהולך איתנו באמצעות ההלכה ובאמצעות הפסוקים השגורים על לשוננו. אם נשמור על התורה ימשיך ה'זכר', משום ש'ראיה' כבר אין. והפסוק אותו בחרו חכמים לקשור לכאן הוא: "חציים מחזיקים ברמחים מעלות השחר ועד צאת הכוכבים".

---

6 בכתב-יד קויפמן הגירסה של המשך המשנה, בחלק בו מסביר ר"ג את דעתו מדוע מותר להמשיך לקרוא עד חצות, היא "אם לא עלה עמוד השחר זכאין אתם לקרות", במקום "רשאין" על-פי הנוסח בדפוסים שלנו. ועל דרך הדרשה אפשר לומר שהזכאות מלאת הציפיה המשיחית של דור המקדש הוחלפה בזכאות של ה'אפשר אבל בקושי' של בניו של ר"ג בדור יבנה.

הרי הפסוק בהקשרו המלא, בפרק ד׳ בנחמיה:

א וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁמַע סַנְבַלַּט וְטוֹבִיָּה וְהָעַרְבִים וְהָעַמֹּנִים וְהָאַשְׁדּוֹדִים כִּי עָלְתָה אֲרוּכָה לְחֹמוֹת יְרוּשָׁלִַם כִּי הֵחֵלּוּ הַפְּרָצִים לְהִסָּתֵם וַיִּחַר לָהֶם מְאֹד. **ב** וַיִּקְשְׁרוּ כֻלָּם יַחְדָּו לָבוֹא לְהִלָּחֵם בִּירוּשָׁלִַם וְלַעֲשׂוֹת לוֹ תּוֹעָה. **ג** וַנִּתְפַּלֵּל אֶל אֱלֹהֵינוּ וַנַּעֲמִיד מִשְׁמָר עֲלֵיהֶם יוֹמָם וָלַיְלָה מִפְּנֵיהֶם. **ד** וַיֹּאמֶר יְהוּדָה כָּשַׁל כֹּחַ הַסַּבָּל וְהֶעָפָר הַרְבֵּה וַאֲנַחְנוּ לֹא נוּכַל לִבְנוֹת בַּחוֹמָה. **ה** וַיֹּאמְרוּ צָרֵינוּ לֹא יֵדְעוּ וְלֹא יִרְאוּ עַד אֲשֶׁר נָבוֹא אֶל תּוֹכָם וַהֲרַגְנוּם וְהִשְׁבַּתְּנוּ אֶת הַמְּלָאכָה. **ו** וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּאוּ הַיְּהוּדִים הַיֹּשְׁבִים אֶצְלָם וַיֹּאמְרוּ לָנוּ עֶשֶׂר פְּעָמִים מִכָּל הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר תָּשׁוּבוּ עָלֵינוּ. **ז** וָאַעֲמִיד מִתַּחְתִּיּוֹת לַמָּקוֹם מֵאַחֲרֵי לַחוֹמָה בצחחיים (בַּצְּחִחִים) וָאַעֲמִיד אֶת הָעָם לְמִשְׁפָּחוֹת עִם חַרְבֹּתֵיהֶם רָמְחֵיהֶם וְקַשְׁתֹּתֵיהֶם. **ח** וָאֵרֶא וָאָקוּם וָאֹמַר אֶל הַחֹרִים וְאֶל הַסְּגָנִים וְאֶל יֶתֶר הָעָם אַל תִּירְאוּ מִפְּנֵיהֶם: אֶת אֲ-דֹנָי הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא זִכְרוּ וְהִלָּחֲמוּ עַל אַחֵיכֶם בְּנֵיכֶם וּבְנֹתֵיכֶם נְשֵׁיכֶם וּבָתֵּיכֶם.

ט וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁמְעוּ אוֹיְבֵינוּ כִּי נוֹדַע לָנוּ וַיָּפֵר הָאֱלֹהִים אֶת עֲצָתָם ונשוב (וַנָּשָׁב) כֻּלָּנוּ אֶל הַחוֹמָה אִישׁ אֶל מְלַאכְתּוֹ. **י** וַיְהִי מִן הַיּוֹם הַהוּא חֲצִי נְעָרַי עֹשִׂים בַּמְּלָאכָה וְחֶצְיָם מַחֲזִיקִים וְהָרְמָחִים הַמָּגִנִּים וְהַקְּשָׁתוֹת וְהַשִּׁרְיֹנִים וְהַשָּׂרִים אַחֲרֵי כָּל בֵּית יְהוּדָה. **יא** הַבּוֹנִים בַּחוֹמָה וְהַנֹּשְׂאִים בַּסֶּבֶל עֹמְשִׂים בְּאַחַת יָדוֹ עֹשֶׂה בַמְּלָאכָה וְאַחַת מַחֲזֶקֶת הַשָּׁלַח. **יב** וְהַבּוֹנִים אִישׁ חַרְבּוֹ אֲסוּרִים עַל מָתְנָיו וּבוֹנִים וְהַתּוֹקֵעַ בַּשּׁוֹפָר אֶצְלִי. **יג** וָאֹמַר אֶל הַחֹרִים וְאֶל הַסְּגָנִים וְאֶל יֶתֶר הָעָם הַמְּלָאכָה הַרְבֵּה וּרְחָבָה וַאֲנַחְנוּ נִפְרָדִים עַל הַחוֹמָה רְחוֹקִים אִישׁ מֵאָחִיו. **יד** בְּמָקוֹם אֲשֶׁר תִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל הַשּׁוֹפָר שָׁמָּה תִּקָּבְצוּ אֵלֵינוּ אֱלֹהֵינוּ יִלָּחֶם לָנוּ. **טו וַאֲנַחְנוּ עֹשִׂים בַּמְּלָאכָה וְחֶצְיָם מַחֲזִיקִים בָּרְמָחִים מֵעֲלוֹת הַשַּׁחַר עַד צֵאת הַכּוֹכָבִים. טז** גַּם בָּעֵת הַהִיא אָמַרְתִּי לָעָם אִישׁ וְנַעֲרוֹ יָלִינוּ בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלִַם וְהָיוּ לָנוּ הַלַּיְלָה מִשְׁמָר וְהַיּוֹם מְלָאכָה. **יז** וְאֵין אֲנִי וְאַחַי וּנְעָרַי וְאַנְשֵׁי הַמִּשְׁמָר אֲשֶׁר אַחֲרַי אֵין אֲנַחְנוּ פֹשְׁטִים בְּגָדֵינוּ אִישׁ שִׁלְחוֹ הַמָּיִם.

עולי ציון מגיעים לירושלים ומתחילים לבנות מחדש את חומות העיר. מול הצקותיהם של סנבלט וטוביה אומר להם נחמיה דברי חיזוק ועידוד – "אַל תִּירְאוּ מִפְּנֵיהֶם, אֶת אֲ-דֹנָי הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא זִכְרוּ וְהִלָּחֲמוּ עַל אַחֵיכֶם, בְּנֵיכֶם וּבְנֹתֵיכֶם, נְשֵׁיכֶם וּבָתֵּיכֶם". הפסוק בו משתמשת התוספתא שלנו מתאר את יום העבודה של הבונים את בית המקדש מחדש, יום מלא מהבוקר ועד צאת הכוכבים. אם כן מהו ה"זכר לדבר"? כך כותב ר"ל גינזבורג בחידושיו לירושלמי על הברייתא שלנו:

...שהפסוק בנחמיה שנאמר בו שהיו עושים במלאכה עד "צאת הכוכבים" הוא כעין סמך לדבר שצאת הכוכבים התחלת לילה ולכן זמן קריאת שמע בשעה שהכהנים נכנסין שהוא צאת הכוכבים. ולפי דרכינו למדנו שצ"ל בירושלמי צאת במקום משיצאו, וכן הוא לנכון בתוספתא ... שכוונו כאן להמלים צאת הכוכבים

> שבנחמיה. ועיין בדבור הבא שהערותי שלא מצינו לתנאי ארץ ישראל שהשתמשו בצאת הכוכבים להגבלת הלילה, וזו מחזיק השערתנו ש"צאת הכוכבים" בברייתא זו שבתוספתא ובירושלמי הוא צְטַט מנחמיה וכוונו לומר שכשם שבזמנו שלנחמיה היו עושים שמלאכתם עד צאת הכוכבים כך הכהנים נכנסין לאכול תרומתן אחרי שנפנו ממלאכתם...[7]

זמנו של נחמיה הוא זמן בנין בית המקדש השני. היהודי, המכיר את התנ"ך על פה, איננו יכול להתעלם מן הסיטואציה שבה נאמר הפסוק הנסמך לכאן, ועוד יותר מכך איננו יכול להתעלם מן הקריאה שמופיעה פסוק אחד בלבד לפניו: "בִּמְקוֹם אֲשֶׁר תִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל הַשּׁוֹפָר שָׁמָּה תִּקָּבְצוּ אֵלֵינוּ, אֱלוֹהֵינוּ יִלָּחֶם לָנוּ!". קשירת זמן צאת הכוכבים עם מעשה בנין בית המקדש השני, ולו מתוך בחירת הצירוף התנ"כי, הלא-תנאי – "צאת הכוכבים", יוצר רצף אסוציאטיבי בלתי נמנע.

הקורא קריאת שמע ושואל מאימתי לקרותה ויודע את הברייתא (על-פה כמובן), יזכר מיד שזמן זה הוא הזמן בו הכהנים זכאין לאכול בתרומתן, אך לא נכנסין משום חורבנו; יזכר מיד שזמן זה הוא זמן צאת הכוכבים; ויזכר מיד במעשה בנין המקדש השני "אִישׁ חַרְבּוֹ אֲסוּרִים עַל מָתְנָיו" שהוא 'זכר לדבר' זמן קריאת שמע. הלימוד על-פה יוצר עולם אסוציאציות קולקטיבי של עם ישראל כולו.

סיכום ביניים

המשנה הראשונה היא משנה מזמן הבית, הכהנים בה יכולים ממש להיכנס ולאכול בתרומתן, לאפוקי מהברייתא שבתוספתא בה הם רק זכאין להיכנס לאכול, או למצער נכנסים לאכול פיתן בלילות כאחד האדם.

לעומת זאת הברייתא שבתוספתא נשנתה מאוחר יותר, ואפשר למקם אותה בדור יבנה על פי איזכור שמו של ר' מאיר, תלמידו של ר' עקיבא, בתוכה. ניכר שר' מאיר וחכמים הכירו את המשנה ושנו את הברייתא כווריאציה של המשנה המפורסמת. הברייתא יוצרת עולם אסוציאציות שלם שמעורר מצד אחד אבל ומצד שני קורא לפעולה – לקום ולעלות לבנות את בית המקדש. האבל – על-ידי המילה 'זכאין' שמזכירה את הזכאות שאינה יכולה להתממש; הקריאה לפעולה – על-ידי הציטט מנחמיה, ציטט שיוצר גזרה שווה בין החורבן ההוא, מתוכו נבנה בית המקדש השני, לבין החורבן הנוכחי, מתוכו מבקש יוצר המשנה לקרוא לבנין בית המקדש השלישי. משנה זו היא משנה משיחית במובהק, ותוך פסיקת הלכה 'תמימה' היא מציפה מסר

---

7 *חידושים בירושלמי*, כרך א' עמ' 13.

חתרני וצועקת צעקה חד משמעית.[8] יתכן מאוד שהרקע ההיסטורי לשניית הברייתא היה מרד בר-כוכבא (2-131 לס').

אם היתה הברייתא הזו משובצת בראש הש"ס היה זה מעשה חד משמעי שאין לטעות בו, ושמשמעותו היא כמו קריאתו של מתתיהו במודיעין 'מי לה' אלי'. אולי אף בצורה חריפה יותר ממתתיהו, שכן הברייתא מכילה את הרבדים ההיסטוריים הטוענים אותה במתח משיחי עצום ובציפיה אין קץ. על פי הברייתא כל אמירת קריאת שמע היא אמירת שמע על קידוש השם, אמירת שמע שרגע לפני היציאה למאבק לחיים או למוות, וכל זאת על אף שאין הבדל להלכה בין הברייתא למשנה.

חלק ב'

דור יבנה התפזר מסיבות שונות – כשלון מרד בר כוכבא והוצאתו להורג של ר' עקיבא, יחד עם תיגבור הכוחות הרומאיים שנועד למנוע מרד נוסף, חתמו את הגולל על יבנה וחכמיה.

דור אחד מאוחר יותר קם ר' יהודה הנשיא, והוא נושא מסר משיחי מסוג אחר בכנפיו. ר' יהודה הנשיא החליט לערוך כסדר את כל המשניות שהסתובבו בימיו בפיות החכמים. כפי הנראה לא היתה עריכה זו עריכה שבכתב, והמסורות המשיכו לרוץ בעל-פה עוד זמן רב; עיקרה של העריכה היה בחירה מה יכנס לתוך הקאנון ומה לא. בחירתו של ר' יהודה הנשיא להכניס את משנתנו "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן" ולא את הברייתא המשיחית של דור יבנה, היא בחירה נושאת מסר. רבי יהודה הנשיא החליט להעמיד בראש סדר המשניות שלו משנה מזמן הבית ולא משנה מדור יבנה הקוראת לבנות מחדש את הבית. מדוע?

כדי להבין זאת נציץ בפרק משניות מיוחד ויחידי במינו – הפרק הראשון של מסכת אבות. הפרק מונה את שלשלת הקבלה של התורה שבעל פה ממשה רבינו ועד רבן שמעון בן גמליאל. גם לפרק זה מספר מקורות מוקדמים שערך ר' יהודה הנשיא. אחד מהם הוא אבות דרבי נתן:

---

8 אני זוכר שקראתי בספר *'אהל אלימלך'* (ואני לא מצליח למצוא עכשיו את המקום בו מופיע הדבר) שר' אלימלך ור' זושא ישבו ללמוד. ר' אלימלך קרא 'מאימתי' ותירגם 'פון ווען' (ממתי). קם ר' זושא וצעק "איך אתה יודע שזה 'פון ווען' ולא 'פון מיין פיר' (מאימתי מלשון אימה)?" – תפס את ראשו בבהלה ויצא מן החדר בצעקות פחד. על דרך המדרש אפשר לראות בסיפור הזה את שני רבדי הקריאה במשנה שלנו; על פני השטח אפשר לקרוא כאן שאלה פשוטה – ממתי זמן קריאת שמע? אך מי שמוכן לטרוח ולהסתכל מעט מתחת לפני השטח, ימצא רבדים של אימה ומתח שכמעט ואי אפשר לעמוד בו.

משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לשופטים, ושופטים לנביאים, ונביאים לחגי ולזכריה ולמלאכי, חגי זכריה ומלאכי מסרו לאנשי כנסת הגדולה... [9]

ההבדל הבולט בין מקור זה לבין המשנה באבות הוא שתי 'תחנות העברה' נוספות שהושמטו ממשנתנו – השופטים וחגי זכריה ומלאכי (שלושתם בחדא מחתא, כתחנה אחת). פינקלשטיין, אחד מראשוני החוקרים, מונה מספר 'שרשראות קבלה' שכאלו ומציין שהמשותף לכולן הוא המספר 14, ושמי שמגיע אחרי מספר 14 הוא בדרך כלל נושא בשורה חדשה.[10] נראה שהיתה זו מעין מוסכמה שמעבר משלב לשלב חייב להיות דרך 14 חוליות שלשלת, כך היא שלשלת הקבלה הכהנית בדברי הימים, כך גם שלשלת הקבלה הנוצרית בברית החדשה וכך גם פרק א' באבות. שתי המשניות היחידות שאינן מופיעות ברצף של המקור באבות דרבי נתן הן שתי המשניות האחרונות, משם רבן גמליאל, שמעון בנו ורבן שמעון בן גמליאל.[11] רשב"ג ושמעון בנו הם אותו אדם, פעם אחת כשעוד ישב לפני אביו ופעם שניה מאוחר יותר כשכבר נעשה 'רבן' בפני עצמו.[12]

נראה שרבי יהודה הנשיא השמיט שתי תחנות משרשרת הקבלה כדי להכניס שתי תחנות נוספות בסופה, הן משניות ר"ג ורשב"ג, ולא לחרוג מהמספר 14. חובבי ספקולציות ורכילויות יאמרו שרבי ביקש לקבוע את אבותיו כנושאי התושב"ע, אך על אף שהסיבה הזו מתקבלת על הדעת, לי נדמה שישנה סיבה נוספת.

אביו של רבי היה רשב"ג דיבנה, סבו היה ר"ג דיבנה (שנת 120-130). סב סבו היה רשב"ג הראשון שחי בזמן החורבן ואב סב סבו היה ר"ג הראשון שחי בזמן הבית (-60

---

9 *אבות דרבי נתן* נו"ב פ"א א.

10 פינקלשטין, *'מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן'*, עמ' ט'–י"ד.

11 **רבן גמליאל** אומר, עשה לך רב, והסתלק מן הספק; ואל תרבה לעשר אומדות. **שמעון בנו** אומר, כל ימיי גדלתי בין החכמים, ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה; ולא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה; וכל המרבה דברים, מביא חטא. **רבן שמעון בן גמליאל** אומר, על שלושה דברים העולם קיים – על הדין, ועל האמת, ועל השלום. מקורותיהן הנפרדים נמצאים באבות דרבי נתן נו"א סוף פרק כ"ב ל"ח, נו"ב פל"ב ל"ה.

12 אם כן מדוע בכלל לטרוח ולכלול מימרא נוספת של רשב"ג ולא להסתפק במימרא הראשונה? אולי משום שהנוסח של המימרא שלו קרוב לנוסח של המימרא של שמעון הצדיק איתה נפתחה שלשלת הקבלה. סגירה נאה זו של השלשלת יכולה להיות מניע להוספת המימרא. יש לציין שישנן שתי נוסחאות למימרא זו: "על ג' דברים העולם קיים", כך בכתב יד קאופמן ופרמה וכן בחלק מהדפוסים, מול "עומד" בדפוס ראשון ובחלק מהראשונים. ודאי שהנוסחה 'עומד' סוגרת בצורה יפה יותר את הפרק, אלא שהיא גם מעוררת קושיה. המאירי נסמך על ההבדל בגירסאות בביאורו, עמ' 80: "וצריך לעיין היאך נחלק רשב"ג עם שמעון הצדיק שהיה מאנשי כנסת הגדולה, וראוי לפרש שאין כאן מחלוקת ושנוי הלשון יורה כן שבזו אמרו לשון עומד ושם אמרו לשון קיים..."

70). האם שתי המשניות האחרונות בפרק הן של ר"ג ורשב"ג של דור יבנה או של אלו מזמן הבית?

> ארשב"ג אל תהא מגלגל [בדין[13] שהוא] אחד מג' רגלי העולם, למה, **ששנו חכמים** על שלושה דברים העולם עומד, על הדין ועל האמת ועל השלום. תן דעתך שאם הטית את הדין שהיא מזעזעת העולם שהוא אחד מרגליו.[14]

רשב"ג מצטט את המשנה שאנו מכירים משמו שלו בלשון "ששנו חכמים". במקרים רבים אחרים ניתן לומר שמימרות שנשנו משם חכמים נלמדו בעצם מרבותיהם, אך במשניות אבות ודאי שהמימרות המצוטטות בשם חכמים היו יחודיות להם ומשום כך הובאו. פרק א' באבות הוא אחד הפרקים המוקדמים ביותר שבידינו, ולכן אני מניח שהוא עמד לפני דברים רבה ולא להיפך. נראה שרשב"ג השני, דיבנה, מצטט את דברי רשב"ג הראשון, סבו, מזמן החורבן. אם כך נמצא שמשנת 'רשב"ג אומר' באבות היא של רשב"ג הראשון וממילא גם משנת 'שמעון בנו', ומלשון 'בנו' נלמד שמשנת 'אמר ר"ג' היא של ר"ג הזקן. ניתן להקשות על כך – שאם זהו הסיפור, מדוע לא מזכיר רשב"ג את סבו בשמו? ואין לי תשובה על הענין.

רבי עורך את הפרק הראשון באבות כך שהוא מונה את שלשלת הקבלה ממשה עד רשב"ג הראשון כשרשרת של י"ד תחנות, שמשמעותה ששלב אחד הסתיים ושמיד אחריו צריך להגיע השלב הבא, החידוש. והנה, המשנה הראשונה בפרק ב' באבות היא:

> **רבי** אומר, איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם – כל שהיא תפארת לעושיה, ותפארת לו מן האדם. והוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות; והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה, ושכר עבירה כנגד הפסדה. והסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עבירה, דע מה למעלה ממך – עין רואה, ואוזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבין.

רבי מעמיד את עצמו כתחנה הבאה אחרי שלשלת הי"ד שמגיעה עד חורבן הבית. אילו היתה המימרא האחרונה בפרק א' שייכת לדור יבנה, היתה האמירה שבשילוב שמו של רבי מיד בפתיחת פרק ב' שרבי הוא ממשיכו של דור יבנה שפוזר בידי הרומאים. אך רבי מדלג על ריב"ז, מדלג על ר' עקיבא ותלמידיו, מדלג על ר"ג ורשב"ג דיבנה – אבותיו, וממקם את עצמו כחוליה הבאה אחרי דור החורבן. ולא זו בלבד, העריכה המתבקשת היתה למקם את ריב"ז בתור החוליה הבאה משום שהוא האחרון

---

13 'בדין' הושלם בין השורות, וההשלמה – על פי ההקשר – נכונה במובהק.

14 דברים רבה פרשת שופטים, מהד' ליברמן, עמ' 95.

שנשנתה בו לשון 'קיבל', הוא האחרון לקבלה החיה מסיני, אך רבי דוחה אותו אל המשך הפרק ומעמיד את עצמו בראשו.

רבי ראה את עצמו כמשיח. החידוש שבעריכת המשנה יכול להיחשב ודאי כפתיחתה של שרשרת מסירה חדשה. ולא זו בלבד – הפרוייקט העצום של עריכת המשנה אמור היה, בעיני רבי, להחליף את בית המקדש בתור מרכז החיים היהודיים. רבי קשר את פועלו בצורה ישירה לחורבן המקדש, ובחידושיו ההלכתיים ניסה לכונן תודעה חדשה בעם, תודעה 'משיחית ריאלית'[15]. "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים, רחץ בקרונה של צפורי בשבעה עשר בתמוז ובקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו"[16]. רבי ביקש להפסיק להתאבל[17] ולהתחיל לראות במצב הפוליטי הפושר ונטול המקדש שבזמנו את ימות המשיח, ובפועלו בעריכת המשנה את התחלת שלשלת הקבלה הבאה. גם מול תלמידיו רבי נוהג ומציג עצמו כמשיח:

בעא מיניה רבי מרבי חייא: כגון אני מהו בשעיר? [18]

כלומר – האם דיני כדין מלך? וכן אחרי שישבו ודרשו במגילת תענית וניגף רבי באצבעו:

א"ל ר' חייא: בחובינו מטתך כן דכתיב "רוח אפנו משיח ה"... [19]

---

15 "בסוף תקופת התנאים עולה לזמן קצר שוב עדות לתפיסה ריאלית של תקוות גאולה הקשורה במאורע הסטורי ממשי. קשורה היא באישיותו המיוחדת של רבי יהודה הנשיא. חכמי הדור, ר' חייא הגדול ור' שמעון בן חלפתא, אומרים: 'כך היא גאולתן של ישראל בתחילה קימאה קימאה כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת' ... כסימן לקידוש החודש נבחרה הסיסמה: 'דוד מלך ישראל חי וקיים', ויתכן שיש קשר בין מציאת מגילת יוחסין, שנאמר בה 'הלל מדוד' ועלייתם של חכמים לירושלים וחידושו של 'קהלא קדישא בירושלים' – לבין תקוות משיחיות ריאליות". א. א. אורבך, *חז"ל אמונות ודעות*, עמ' 609.

16 מגילה ה.

17 "רבי היה דורש 'בלע ד" עשרין וארבע אפין, ור' יוחנן הוה דריש אשיתין אפין, לאו ר' יוחנן רבא מן דרבי, אלא רבי על שהיה סמוך לחרבן בית המקדש היה נזכר והיה דורש ובוכה ומתנחם וחוזר ובוכה ומתנחם ופוסק, ור' יוחנן על ידי שלא היה סמוך לחרבן בית המקדש היה דורש והולך ולא פוסק". *איכה רבה* ב', וגם ירושלמי תענית פ"ב ה"ד (הבאתי כאן נוסח איכה רבה ע"פ שלמה באבער שלשונו פשוטה ושלמה יותר). שבע הפעולות שמבצע רבי (דורש ובוכה וכו') מקבילות אולי לשבעת ימי השבעה, בזכותם יכול היה רבי לקום מן האבל. רבי חי באמצע–סוף המאה השניה לספירה, ור' יוחנן חי בדור השני של האמוראים והיה תלמיד של ר' אושעיה, תלמידו של רבי. פער הזמן ביניהם לא היה גדול עד כדי כך. אולי הכוונה כאן היא שדמותו ופועלו של רבי סמוכה יותר לחורבן בית המקדש, אך אולי כבר הפלגתי בדרשתי...

18 הוריות י"א ע"ב.

19 ירושלמי שבת פרק ט"ז הלכה א.

זמן לקשור קצוות. לפני רבי יהודה הנשיא עמדו שני מקורות שהיו יכולים להיכנס לראש המשנה – המקור מזמן הבית בו הכהנים נכנסין לאכול בתרומתן, ולעומתו המקור המשיחי מזמן יבנה, הקורא לעם לקום ולבנות את המקדש מחדש. רבי בוחר להניח בצד את משנתם המשיחית של דור יבנה ולהכניס את המקור מזמן הבית, כמו אומר בעקיפין – אין מה לקום ולבנות את הבית מחדש, תראו, הכהנים נכנסין לאכול בתרומתן ממש. אני, רבי, הקמתי לכם את המקדש מחדש, בעריכת המשנה הזו עצמה. בחירתו זו של רבי היא בחירה לדורות; האם צדק בבחירתו? האם בחר נכון? אינני יודע. מצד אחד המקדש עודנו חרב, ומצד שני התקוות לקום ולבנותו קמות ועולות בכל דור מחדש, ומכך נראה שהמשנה איננה מספיקה לנו.

תלמידיו של רבי, ר' אושעיא מקיסרין ור' חייא רבה, לא הסכימו עם דעתו[20] וערכו את הברייתא החיצונית בראש התוספתא שלהם. תפקידה של התוספתא, מחד, לשמור על כל הברייתות שרבי לא הכניס אל המשנה (עובדה זו היא זו שהעניקה להן את שמן – ברייתות) ומאידך להיות כלי להכיל בו רעיונות ודעות שרבי ביקש להוציאם אל מחוץ לגדר. עריכת הברייתא המשיחית בראש התוספתא יש בה מעין 'זה כנגד זה' לראש המשנה, ואף הצהרת כוונות בדבר הדרך שר' חייא ור' אושעיא בחרו ללכת בה. לא לחינם ר' חייא הוא זה שמביא את הברייתא כדעה נוספת בירושלמי על אתר.

אמנם רבי הכריז על עצמו כמשיח, אך התקבלותה של משנתו איננה ענין של יום אחד; נדמה שעד שהגיע ר' יוחנן בן נפחא, בדור השני לאמוראי ארץ ישראל, והכריז "אני אין לי אלא משנת רבי"[21], לא הפכה המשנה, ועמה אמירתו המשיחית הריאלית של רבי, למציאות.

לימות המשיח עצמם הקדיש רבי פינה חמה דווקא בסוף הפרק הראשון של משנתו, שנערך 'זה כנגד זה' מול פתיחת הפרק, במשנה שהיא במובהק מימות יבנה (ראב"ע היה הנשיא הצעיר של הסנהדרין ובן זומא הוא תלמידו של ר"ע) –

> מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתיאמר יציאת מצריים בלילות, עד שדרשה בן זומא: שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצריים, כול ימי חייך" (דברים טז, ג) – "ימי

---

20 ר' חייא הוא דוגמא מובהקת לתלמיד החולק על רבו, וזכור גם הסיפור בו רבי שוכח את כל מה שלמד ור' חייא מלמד אותו בחזרה... עוד מחלוקות כאלו: מועד קטן ט"ז:, נדרים מ"א., ובאופן מובהק ואידיאולוגי – סנהדרין ל"ח.

21 בכל מקום שתזרוק בו אבן בירושלמי.

חייך", הימים; "כול ימי חייך", הלילות. וחכמים אומרים, "ימי חייך", העולם הזה; "כול ימי חייך", להביא את[22] ימות המשיח. [23]

22 'את' ולא 'ל', ע"פ כתב-יד קויפמן ופרמה ולא כפי שמופיע בדפוסים שלנו.

23 ברכות סוף פרק א'.